

Анна Саковіч

Bialystok

**Лагерныя хаджэнні па пакутах герояў Янкі Брыля
і Аляксея Карпюка (раман “Птушкі і гнёзды”,
аповесць “Пушчанская адысея”)**

Адным з самых антыгуманых праяўленняў вайны з’яўляецца зняволенне ў канцэнтрацыйным лагеры. Латышскі даследчык Вісвалдзіс Лацыс у артыкуле “Лёс ваеннапалонных” узгадвае, што ў 1899 і 1907 гадах на канферэнцыях у Гаазе былі прыняты законы, якія вызначалі міжнародныя прававыя нормы аб абыходжанні з ваеннапалоннымі:

Нельга было адбіраць у ваеннапалонных асабістыя рэчы, не звязаныя з ваеннымі дзеяннямі, напрыклад, гадзіннікі. Палонных дазвалялася трымаць у турме толькі ў выпадках, звязаных з патрабаваннямі бяспекі. Палонных можна было выкарыстоўваць як працоўную сілу толькі ў адпаведнасці з іхнімі фізічнымі і духоўнымі сіламі пры выкананні пэўнай працы.

Палонным належала карыстацца такім жа самым забеспячэннем харчамі, вопраткай і жыллём, якое атрымлівалі жаўнеры таго ваюючага боку, які ўзяў іх у палон. Палонны быў падпарадкаваны заканадаўству той краіны, дзе ён як палонны знаходзіўся. Але ў той меры і аб’ёме, у якой былі падпарадкаваныя грамадзяне той дзяржавы.

Ніводная з дзяржаваў, што ўдзельнічалі ў Другой сусветнай вайне, на жаль, не выконвала ў поўным аб’ёме канвенцыі, (...). А СССР ніколі не пагадзіўся падпісаць гэтых рашэнняў і таму лічыў, што яны ня маюць дачынення да савецкай краіны¹.

Многіх савецкіх людзей, што выжылі ў канцэнтрацыйных лагеры падчас Другой сусветнай вайны, непасрэдна закранула ў 1945–46 гадах

---

¹ Вісвалдзіс Лацыс, *Лёс ваеннапалонных*, Рыга 1994, (y:) WWW.bielarus.net/archives/2004/12/05/104.

выказванне палкоўніка НКВД Ф. Жалязова: “Мы й ня будзем намагацца даказаць іхнюю віну. Няхай яны нам даказваюць, што ў іх ня было варожых памкненняў”. Значыць, калі чалавек трапіў у нямецкі палон, то як жа ў яго ня было варожых памкненняў!² Такім чынам, ваеннапалонныя, вярнуўшыся дадому, па волі Сталіна аказваліся зноў у лагеры – ГУЛАГу.

Таму невыпадкова, што і творы Янкі Брыля і Аляксея Карпюка аб іх зняволенні ў нямецкіх лагерах маглі пабачыць свет толькі пасля выкрыцця культуры асобы Сталіна. Відаць, таксама ў пісьменнікаў была патрэба дыстанцыравацца ад перажытага вопыту. Набытыя ўражанні патрабавалі для свайго ўвасаблення больш маштабнай мастацкай формы.

Уладзімір Калеснік у кнізе пра Янку Брыля сцвярджае:

Раман (“Птушкі і гнёзды” – А.С.) ствараўся напружана, як ніводзін твор у Я. Брыля. Пазней аўтар часта гаварыў, што гэта споведзь сэрца, якое прайшло пробу на гуманістычную чысціню ў фашысцкім палоне, а пасля вайны пакутліва доўга чакала спагады і прызнання. Расхваляваўшыся, Янка Брыль ужываў у размовах на гэтую тэму нават высокую метафару, хоць у прынцыпе ён пазбягае гучных фраз: “Вось гэта маё сэрца на далоні... Я не магу і не хачу нічога прыхарошваць і выдумляць”³.

Пад раманам Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды” стаяць даты: 1942–1944, 1962–1964. Відавочна, спатрэбіліся 22 гады, каб сведчанне аб перажытым урэшце набыло мастацкую самакаштоўнасць.

“Пушчанская адысея” пісалася Аляксеем Карпюком семнаццаць гадоў (1961–1978). Па прызнанні аўтара, яна перапісвалася, шліфавалася, дапаўнялася 18 разоў⁴. Штуршок да напісання гэтага твора, паводле Ул. Калесніка, ляжыць у душы самога А. Карпюка, у пакутах яго ўласнай памяці, якая не знайшла маральнага ачышчэння ў рамантычнай фантазіі, а пакутавала і патрабавала суровай споведзі⁵.

Серафім Андраюк звярнуў увагу на значэнне перажытага пісьменнікам пры стварэнні аповесці “Пушчанская адысея”:

² Тамсама.

³ Уладзімір Калеснік, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, Мінск 1990, с. 166.

⁴ Уладзімір Калеснік, *Плён творчасці – дослед жыцця*, (у:) Аляксей Карпюк, *Выбраныя творы ў двух тамах*, Мінск 1991, т. 1, с. 12.

⁵ Тамсама, с. 12.

У станаўленні Аляксея Карпюка як чалавека і грамадзяніна, у фарміраванні яго як пісьменніка выключна важнае значэнне мела вайна. Увогуле, для ўсіх тых, хто прайшоў, перажыў вайну, яна засталася з імі на ўсё жыццё, вызначыла іх лёс – чалавечы і творчы. І ў кожнага творцы (у ягонай творчасці) вайна была свая, кожным асабіста пражытая і перажытая. Свая вайна і ў А. Карпюка. Разам з тым гэта і вайна родных мясцін, роднай зямлі. Такою яна паказана пісьменнікам у яго галоўным “ваенным” творы – аповесці “Пушчанская адысея”. Змястоўная аснова аповесці выключна аўтабіяграфічная. Як у сюжэце, так і ў вобразнай сістэме. У лёсе Алеся Кучынскага, галоўнага героя твора, даволі выразна высвечваецца лёс самога аўтара⁶.

І Янка Брыль і Аляксей Карпюк пачынаюць свой аповед ад моманту побыту сваіх галоўных герояў у ваенным лагеры на тэрыторыі Германіі. Герой А. Карпюка Алёша Кучынскі знаходзіцца восьмы месяц у лагеры смерці ў Штутгце – з газкамерай, шыбеніцай, залай з смяртэльнымі ўколамі і крэматорыем. Алесь Руневіч з “Птушак і гнёздаў” дзевяты месяц (чэрвень саракавога года) – у шталагу ў Памераніі, адкуль трапіў у мясцовасць Касаў за забастоўку ў баўэраў Клебараў.

Палонныя мусілі цяжка працаваць. Алёша Кучынскі з братам Валодзькам былі прызначаны на цагельню ў брыгадзе “Гопэгіль”, якая налічвала 120 арыштантаў. Брыгаду пільнаваў обер-капо Адзі Мэркер, асуджаны на бястэрміновае заключэнне цірольскі бандыт. У лагер браты трапілі разам з іншымі арыштантамі з беластоцкай турмы, у якой аказаліся з-за сувязі з мясцовымі партызанамі. У кожнага арыштанта на левай грудзіне хімічным алоўкам былі нанесены нумар і літара. У Алёшы Кучынскага – 22854 і літара “R”, якой аднолькава значылі беларусаў, украінцаў і рускіх, а чырвоны колер літары абазначаў палітычны пераконанні. Алёша Кучынскі часта будзе падкрэсліваць, што ён быў не ваеннапалонным, а арыштантам, бо не служыў у войску.

А вось Алесь Руневіч – вязень нумар сто трыццаць тры – трапіў у палон 1 верасня 1939 года пад Гдыняй на Вестэрплаттэ, калі ўдзельнічаў у баях кулямётчыкам марской пяхоты польскай арміі. У 1941 годзе, за другой спробай, ён уцячэ дахаты, каб у 1942 годзе стаць партызанскім сувязным.

Сутыкненне з лагернай рэчаіснасцю было вялікім шокам для новапрыбылых лагернікаў. Алесь Кучынскі, расказваючы пра смерць калегі Мікалая на працы ў лагеры, тужліва зазначаць: *Яшчэ каго-небудзь прыб’юць сёння ў лагеры падчас праверкі. Нешта ноччу памрэ...*

⁶ Серафім Андраюк, *Урок жыцця і творчасці*, “Літаратура і мастацтва”, 16 кастрычніка 2009, с. 15.

*Я падлічыў: З “Гопэгіля” выбывае тры-чатыры чалавекі ў суткі. Такім чынам за трыццаць – сорак дзён каманда абнаўляецца. Рана ці позна – твая чарга!*⁷

Таму ў большасці выпадкаў нават ноч не прыносіла супакаення, палёгкі. З галоўным героем “Птушак і гнёздаў” мы знаёмімся, калі Алесю многае ўжо бачыцца яснай, чым у тую кашмарную першую ноч, калі і радасць, і адчай, і горкі сум то праясняліся трохі, то зноў жасліва блыталіся ў адно, танулі ў страшэннай стоме цела і душы, у стоме бяздоннай, якую ўсё-такі прабіваў час ад часу жаслівы, нечалавечы крык...⁸

Герой “Птушак і гнёздаў” нават у зняволенні, у нечалавечых умовах, не траціць здольнасці быць сабой, помніць пра існае: *А ноччу, калі Руневіч, стоячы на варце, многа, па-чалавечы думаў пад вечнымі, і ў кнігах апісанымі, і ўсё ж бяздонна таямнічымі зоркамі, ...* (61). Пра фашызм, пра тых, што хацелі знішчыць фізічна і маральна людзей, Алесь разважае: *...Мой свет – мая вера, надзея, любоў – са мною. І я вярнуся за сцяну, якую вам не прабіць сваім бушаваннем. Лямантуйце, мы ўжо тут трохі прывыклі да гэтага страху, мы ўжо выдатна, спіной і жыватом навучыліся разумець, дзе мы, што мы і для чаго вы нас морыце тут. Мы ўжо нядрэнна навучыліся распазнаваць, дзе немец, дзе фашыст, дзе вечнае. Народнае, а дзе такое вось, як гэты дзікі крык...* (65).

Думка пра ўцёкі зінтэнсіфікавалася, калі Алесь Руневіч перачытаў у аповесці польскага пісьменніка Серашэўскага “Заморскі д’ябал” сутнасна важныя словы: *Будзь самім сабою і не саромейся, што ты як быццам бездапаможны! Узвышайся над іншымі высакароднасцю: будзь чысты, мужны, добры. Нятай імя тваіх суайчыннікаў заўсёды спалучаецца ва ўяўленні чужынцаў з самымі ўзнёслымі вобразамі. Аднак галоўнае, – як толькі зможаш, **вяртайся да сваіх.*** (выдзелена – А.С.) *Там твая ніва. Праз свой народ – для чалавецтва!* (80).

Кніга падтрымала нацыянальную свядомасць і свабодалюбства ў Руневіча, умацавала перакананні маладога хлопца аб тым, што з’яўляецца самым галоўным у яго жыцці. Гэта стала штуршком да таго, каб Алесь нагадаў іншым палонным пра сваю чалавечую, нацыянальную годнасць.

⁷ Аляксей Карпюк, *Пушчанская адысея*, Мінск 2009, с. 15. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

⁸ Янка Брыль, *Птушкі і гнёзды. Кніга адной маладосці*, Мінск 1968, с. 65. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Вернасць Радзіме і сваім поглядам мае вялікую сілу і ўмацоўвае ў драматычным штодні галоўнага героя “Пушчанскай адысеі” А. Карпюка. Алёша Кучынскі не мог чакаць і спадзявацца на тое, што, калі будзе паслухмяна і пакорліва выконваць загады ворага, то неак выжыве: *Няўжо мы павінны толькі охаць ды брахаць за вугламі на фашыстаў і пакорна падпарадкавацца, абы яшчэ крыху прайснаваць?* (39):

З першых дзён лагернага жыцця мы з Валодзькам думалі пра адно: як адгэтуль вырвацца. Многія людзі, якія прыехалі ў адным транспарце з намі, неак ужо надта хутка прымірыліся са сваёй доляй. Мы такіх не разумелі...

Як магло дайсці да пагалоўнага знішчэння людзей цэлых вёсак, вуліц, гарадоў, яўрэйскіх гэта? Здарылася гэта яшчэ і таму, што многія ахвяры да апошняга ракаваго моманту ашуквалі сябе надзеяй на збавенне і цуд, на тое, што ў першую чаргу загіне яго хворы сусед, а ён, здаровы, яшчэ немцам спатрэбіцца ці адкупіцца залатым пярсцёнкам, самагонам, новымі ботамі ці просьбамі, таму і не ўцякаў у лес, не шукаў ратунку (28–29).

У творах Я. Брыля і А. Карпюка паказаны жахлівыя ўмовы жыцця беларусаў і людзей іншых нацыянальнасцей у лагеры. Алесь Кучынскі адзначае: *Тут свае законы. За дапамогу і спахуванне пераламаюць нагу і табе* (10).

Толькі справіліся мы з “вячэрай”, а нас ужо пруюць на праверку, а тады на нары. Адбой.

Змардаваныя, згаладнелыя, стэрарызаваныя людзі наводзяць сябе па-рознаму. Адны паціху моляцца. Іншыя краджом жуюць сухары з пачыскі. Яшчэ іншыя шэпчуцца. А што – адразу правальваецца ў цяжкі сон (22).

Вязні ў Штутггофе спалі на трохпавярховых нарах. Ад дрэннага харчавання і нястачы вітамінаў панавала заразная хвароба флегмона. Сацыяльныя абставіны лагернага жыцця прыніжалі чалавечую годнасць. Жыллёвыя ўмовы не забяспечвалі ні гігіенічных, ні асабіста-інтымных патрабаванняў. Пачуццё голаду не пакідала вязняў увесь час.

Алесь Руневіч таксама гаворыць пра кепскае харчаванне: *Суткі тут пачыналіся ўвечары, калі выдаваўся хлеб. Сто шэсцьдзесят грамаў хлеба, да якога – кавалачак, не большы за запалкавы карабок, ці мармелладу, ці штучнага мёду, ці крывяной каўбасы. І “чай” – горкая мята, што памагала, як гаварылася, ад абжорства... Снеданне – “чай”, абед – тры чвэрткі літра бурды, што афіцыйна значылася супам: вада, трохі бульбы ці высевак, на падкалоту,... Словам – голад,*

бязмежны і беспрасветны... (13). Алесь Кучынскі згадвае, што лепш жылося нарвежцам, бо яны атрымлівалі праз Чырвоны Крыж харчы з дому.

А. Карпюк піша, што ў такіх цяжкіх лагерных умовах большасці вязняў памагала самаашукавання. Аднак Алёша Кучынскі быў рацыяналістам і не верыў, што вайна хутка закончыцца. Пра іншых успамінаў: *Зайду да землякоў часамі ў барак і бачу, як яны сябе ашукваюць. Вераць байкам, бытта праз тыдзень-другі нашы высаджыць дэсант і вызваляць усіх з лагера* (29–30). Алесь Руневіч таксама ўспамінае, што *Сотні дзён і начэй гаворана і думана было палякамі, што гэта швабам не Польшчу асядлаць з усіх бакоў, што вось вясна сваё пакажа, вясна ды Англія з Францыяй...* (11). На жаль, гэта не збылося так хутка. Аднак такія мроі палонных сведчаць аб тым, што чалавек мае патрэбу часамі верыць у нерэальнае, хаця б такім чынам пацешыць сябе, набраць сілы. Трэба любым спосабам памагаць сваёй псіхіцы – гэта лепш, чым запасці ў беспрасветны песімізм.

І Алесь Руневіч, і Алёша Кучынскі да ўцёкаў старанна рыхтавалі і збіралі інфармацыю, калі лепш уцякаць: *як сваваць след, абдурьць сабак, як абыходзіцца без кампаса...* (30). На пачатку А. Кучынскі думаў пакінуць лагера, прыхаваўшыся ў канале. Аднак яго даўно не чысцілі і Алёша з братам амаль не патапіліся ў глеі. Браты прыкінуліся, што ім прыйшла фантазія пакупацца ў вопратцы і абутку. Падчас дарогі, на месца разгрузкі вагонаў на станцыю Тыгенгоф, браты Кучынскія хацелі ноччу ўцячы з пезда, але ім перашкодзіў снег, на якім былі б выразна відны іх сляды.

У Алёшы была таксама маральная дылема – браты не маглі ўцякаць разам. Яны разумелі, што калі б ім не ўдалося выйсці жывымі з уцёкаў, ці з катаванняў, калі б іх схалілі – бацькам цяжка было б перажыць страту абодвух сыноў нараз. Далей Кучынскія разважалі, што нават калі б удалося ім абодвум уцячы, то на іх месца прывезлі б бацькоў. Сітуацыя, што адзін уцякае, а другі застаецца на бязлітасных катаванні, таксама не была лёгкай, а ўзнікла як вынік кампрамісу паміж горшым і дрэнным. Бяздзейснае чаканне канца вайны і вызвалення таксама не гарантавала, што яны выжывуць. А найперш, гэта было не згодна з іхнім сумленнем, маральнымі і патрыятычнымі перакананнямі. І такім чынам, перадумаўшы сямейную сітуацыю, браты вырашылі, што будзе спрабаваць уцячы толькі адзін. І вось з “аўскаманды”, гэта значыць, з каманды, якая працавала за межамі лагера, Алёшы Кучынскаму пашчасціцца ўцячы з першай спробы.

На нейкі момант упэўненасць героя “Птушак і гнёздаў” у слушнасці ўцёкаў знікла, калі брат Толя ў пісьме напісаў яму: *І я, і мама просім цябе: не рабі нічога сам...* (114). Гэтыя Алесевы сумненні заўважыў сябар па войску – Уладзік Бутрым, які збіраўся таксама ўцякаць. Бутрым быў незадаволены, што задума можа праваліцца. Разыходжанні з’явіліся і ў колькасным аспекце групы. Алесь думаў яшчэ ўзяць Веніка, бо дазнаўся, што лепш уцякаць утрых – двух можа пацягнуць найбольш зняможанага і знявечанага. На жаль, гэтай думкі не падтрымаў Бутрым. Потым горка аб гэтым будучь шкадаваць, калі нечакана за імі пойдучь яшчэ двое, самыя нецікавыя: кіслы Іванюк і пажылы Зданевіч. На сёмай днёўцы Руневіч і Бутрым уцякуць ад непажаданых калегаў, якія разам з канцом харчоў захочуць дабравольна здацца ў палон.

І вось, пасля трох тыдняў, калі ўцёкачы былі да знемажэння змучаныя, галодныя, абрынуўся кепскі настрой. Тады і яны ўпершыню пагаварылі, што, можа, і сапраўды не варта было ўцякаць. Ім было ўжо абыякава, якім ходам пойдучь падзеі. Не асцерагаючыся, яны зайшлі ў першую хату, жыхары якой данеслі на іх. Алесь Руневіч, апынуўшыся ў арышце, разважаў: *Тры тыдні безабароннага перад тытэіяй блукання – і ты вось аж так засумаваў па тым, да чаго прывыкалі, з чым парадніліся многія пакаленні, цябе ахапіла ўжо аж такая прага дамавітасці, што зацішным прытулкам здаецца нават і гэтая адзіночка!* (151)

Пад час уцёкаў Алёшу Кучынскаму памагае англійскі салдат, які працуе парабкам у баўэра. Ад яго Алёша даведаўся, што тры кіламетры далей, каля мястэчка Нойтах, знаходзіцца цэлая калонія рускіх. Падчас побыту сярод гэтых людзей адбываецца непрыемная сцэна, якая праз неасцярожнасць Кучынскага магла стаць пагібельнай для ўсіх палонных. Алёша адчувае ў сабе злосць і сорам. *Уцячы з Тыгенгофа не такое ўжо і геройства. Невядома яшчэ, як дабяруся дамоў. За першыя суткі ледзь не папаўся. А што будзе далей?* (48).

Сцэны ўцёкаў Кучынскага дапаўняюцца апісаннімі катаванняў брата Валодзькі. Эсэсманы білі яго жалезнымі пальчаткамі да непрытомнасці. Потым павалаклі яго ў палату нумар дзесяць, дзе палонныя атрымоўвалі смяртэльныя ўколы. У зале допытаў рапартфюрэр разыграў з Валодзькам сцэну смяротнага пакарання праз павешанне. Падобна было з Руневічам, калі ўнтэр Хэльмут вёз Алесья да штаблагу за бунт у маэнтку, па дарозе спыніў машыну і сказаў: *Тут і закончым... Што, нарабіў у порткі? – неяк знячэўку спытайся ён і па-свойму, усім і сабой здаволены, зарагатаў. – А гэта яш-*

чэ, мой мілы, не ўсё! Ты паспытаеш у нас, што азначае штраф-кампані!.. (22).

А. Карпюк вельмі падрабязна расказвае пра падзеі, якія адбываліся з братам у Штутггофе. Можна нават сказаць, з такой дакладнасцю, як бы сам ён быў навочным іх сведкам. *Пакуль зялёнка перад ім стаяў і нібы грэў шнуром рукі, нібы яго лашчыў, Валодзька ад яго не мог адвесці загіпнатызаваных вачэй.*

Цяпер жа брат адчуў той шнур на шыі (60). У зале Валодзьку прысудзілі пяцьдзесят плётак. Страта прытомнасці памагла вытрымаць іх і так ужо да знемажэння скатаванаму юнаку. Потым яшчэ раз далі семдзесят плётак і абвясцілі пра перавод на катаржныя работы да печы ў цагельні. *У каменным мяшку зноў запанавала цемра. Але Валодзька як бы ашалеў з радасці. Не газкамера! Вешалі – не навесілі! Білі – не забілі! Будзе жыць?!* (61).

Алёшу Кучынскаму падчас упэкаў наогул шанцавала. У Мар’ембургу (славутым Мальборку) заспаны вартаўнік не заўважыў, што за вопратка на Кучынскім і прыняў яго за работніка з горада. Адгэтуль да Дойчэ Эйлаў ён даехаў у цёплых адыходах з буракоў. Пачуўшы польскую мову, Алёша расказаў пра сябе сустрэтым чыгуначнікам і папрасіў у іх дапамогі. Не спадзяваўся, што яны дадуць яму грошы і мундзір нямецкага чыгуначніка, у якім бяспечна даедзе дамоў. Палякі паралі Алёшу, што трэба купляць білеты на невялікія адлегласці і як сябе паводзіць, каб не навесці на сябе падазрэнні. Добразычлівасць, спачуванне польскіх чыгуначнікаў дадалі Кучынскаму сіл і добраі энергіі, падбадзёрылі ў час пабегу. А дарога дамоў не была простаі. Згодна з парадай палякаў, прыйшлося ехаць праз Ліцманштат (Лодзь), а затым Аленштайн (Ольштын) і Беласток, які быў далучаны да трэцяга рэйха. У Беластоку Алёша пераначаваў у бацькавай сястры.

Палонныя-ўпекачы ў “Птушках і гнёздах” сустракаюцца з простаі нямецкай жанчынай, якая адчувае да іх спагаду і зычлівасць, памятаючы пра свайго роднага сына. Яе жыццёвы дэвіз: *Увесь свет – адзін дом... І навошта, скажыце, вайна? Майго сыночка таксама забралі... Ну, каму яна, вы скажыце, патрэбна?.. Ідзіце здаровы. Няхай вашы мамы не плачуць* (121). Яна больш адважная, чым яе муж, які не захацеў пакарміць хлопцаў. Гаспадыня падобная на галоўную геранію апавядання Я. Брыля “Маці”, якая лічыць, што калі яна паможа чужым сынам, то іншая маці накорміць яе сына. І сапраўды, *У пэўным сэнсе раман Я. Брыля – як падкрэслівае Ул. Калеснік – гэта далейшае разгортванне і новае напайненне вядучай тэмы апавяданняў “Маці”,*

“Зялёная школа”, “Сцежка-дарожка” і іншых. Тое, што гэтая тэма ўведзена ў стрыжань рамана, пацвярджае арганічную цэласнасць светаўспрымання пісьменніка. Героямі, на якіх выходзіць мацярынская ласка, з’яўляюцца Алесь Руневіч і яго сябры па палоне⁹.

Вядома ж, туга вязняў па родным была страшэнная. *Лёсе мой жорсткі! Калі ж ты дазволіш мне зноў убачыць першыя мэндлі на ўзгорку за роднаю вёскай, адчуць іржаную духмянасць, сардэчную мурэчку жаніўнай песні?..* (109). Так Янка Брыль перадаў пачуцці героя свайго рамана Алеся Руневіча.

Таму несправядлівай і крыўднай была сітуацыя, калі той частцы зняволеных, якой удалося ўцячы, а затым уступіць у сваіх ваколіцах у антыфашысцкае падполле, прымаць удзел у партызанскім руху, даводзілася абараняцца ад незаслужанай падазронасці. *Дакуль будзе цягнуцца змора недаверу, што яшчэ трэба зрабіць, каб пазбавіцца яе? Хіба я вінаваты, што трапіў у лагер?* (208).

У падобнай, крыўднай для беларускіх патрыётаў, сітуацыі аказаліся абодва беларускія пісьменнікі – Янка Брыль і Аляксей Карпюк. Чыноўнікаў здзіўляў не толькі факт, што ім удалося зрабіць такі фокус немцам, *калі ўсе сумленныя людзі загінулі ў палоне*, але найперш прыярытэт іхніх дзеянняў – каб не сядзець бясчынна, а актыўна змагацца за сваю Радзіму.

Аляксандр Фядута наступным чынам апісвае сітуацыю, у якой апынуўся Аляксей Карпюк: *“воляй” яго становішча можна было назваць толькі ў параўнанні са штутгафскім пеклам. Вайна і палітыка кіраўніцтва краіны, звыклага паўсюль шукаць ворагаў, паставілі былых палонных, якія змаглі вырвацца з рук фашыстаў, у становішча падазраваных. А быць падазраваным на той час – амаль тое самае, што загадзя атрымаць прысуд¹⁰.*

Інтэлігентны Алесь Руневіч ужо ў палоне зразумеў, што вяртацца ён будзе ў іншую краіну – Савецкую Беларусь. Пра ўсведамленне адносна таго, што лад жыцця, ідэалогія ў ёй зусім не такія, як у былой Заходняй, сведчыць сцэна, калі ў савецкім паўпрэдстве ў Берліне Алесь з заявамі сяброў у руках, стоячы пад партрэтам Сталіна, разважаў:

“Сталін – наш бацька”, “Сталін – яснае сонца”... Гэтае ён чуў даўно. Па радыё з Мінска. Ад знаёмых падпольшчыкаў.

⁹ Уладзімір Калеснік, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, с. 178.

¹⁰ Аляксандр Фядута, *У змаганні за праўду*, (у:) Аляксей Карпюк, *Выбраныя творы*, с. 10.

Пра сілу Сталіна гавораць з прызнаннем і ворагі. ... Гавораць пра яго і тут, у палоне. Скажам – той лысы сержант, адзін з заядлых лагерных палітыкаў, які ўсё ж лічыць, што “ключык ад усяго трымае ў сваёй кішэні пан Сталін”. Або тыя французы на пошце, паночкі з люлькамі, што, прастарэкуючы над вішыйскімі газетамі, часта і без іроніі згадвалі імя “масье Сталін”...

Немцы маўчалі пра Сталіна, праводзячы сваю, з першага дня палону прыкметную Алесю стрыманасць. Што ж, дагавор не нападаць. (Не вельмі, зрэшты, зразумелы дагавор. Нават Крушына – падкаваны, вопытны – уздыхнуў аднойчы: “Не разумею, Госпадзі, але веру, што трэба”). ...

Іншыя словы пра Сталіна – “дэспат”, “тыран” – дома Алесь чуў не толькі ад ворагаў (272).

Я. Брыль, *закранаючы савецкае жыццё, (...) толькі скупымі штрыхамі і зноў жа прыглушана, а не на поўны голас мог сказаць пра нашы беды часоў сталініччыны, якая распраўлялася з сумленнымі людзьмі не менш крута, чым гітлераўскі фашызм*¹¹. Адзіным з такіх штрыхоў з’яўляецца кароткая згадка Алеся Руневіча пра трагічнае, загадкавае зняволенне брата Сяргея, за вобразам якога стаіць асоба брата Я. Брыля – Валодзі, бязвінна расстралянага ў лесе кіеўскай Быкаўні ў 1938 годзе (пра што раскажа пісьменнік пазней у дакументальнай аповесці “Муштук і папка” [1990]).

Як заўважае Віктар Каваленка, Я. Брыль, апісваючы Алеся Руневіча ў савецкім прадстаўніцтве ў Берліне, *амаль што не аналізуе назіранняў свайго героя, не робіць ніякіх вывадаў, дае толькі ўражанне, перажыванне і пачуццё*¹².

Галоўны герой “Птушак і гнёздаў” паслядоўны ў адстойванні асабістай і нацыянальнай годнасці, ён шчыра паважае прадстаўнікоў іншых народаў, іх звычаі і гуманістычныя традыцыі, культуру. Вось Руневіч спрабуе аб’яднаць землякоў удзелам у мастацкай самадзейнасці. Гэта прыносіць вынік: калі прыйшлося змагацца за свой гонар супраць скнарлівага адміністратара маёнтка пана Штундэра, землякі змаглі салідарна супрацівіцца яго спробе дрэннага харчавання рабочых. Яшчэ мацнейшы калектыў узнік на шклозаводзе, калі Алесь вучыў пісьменнасці землякоў, каб яны вярнуліся “адукаванымі” на Радзіму.

Алёша Кучынскі быў таксама адзінкай, якая выдзялялася з натоўпу. Ён быў назначаны старшынёй над васьмю арыштантамі. Аднак,

¹¹ Дзмітры Бугаёў, *Служэнне Беларусі*, (у:) Дзмітры Бугаёў, *Спавядальнае слова*, Мінск 2001, с. 36.

¹² Віктар Каваленка, *Людзі і радзіма*, (у:) Віктар Каваленка, *Веліч праўды. Выбранае*, Мінск 1989, с. 55.

як Алёша сам шчыра прызнаецца, яго толькі цікавіла, як новая пасада паможа вырвацца з пекла (29).

І А. Карпюк і Я. Брыль пішуць аб арыійскім законе “аб захаванні расавай чысціні”. Немкі, злоўленыя на зносінах з палоннымі, абстрыгаліся нагала, іх абвозілі па вёсках, напаказ дзеля перасцярогі. Навучанне ў гэтай справе вялося нават сярод маладых дзяўчат. Аб тым сведчыць сцэна, калі старэйшая дачка баўэраў Эльзі какетнічала з Алесем Руневічам, дык малодшая Крыстэль назвала яе свіннёй. Таму такім кранальным у душы Алеся стаўся вобраз Стасі – дачкі немкі і паляка, якія, нягледзячы на нацыянальнасць, проста пакахалі адзін аднаго. Яе словы *Ich bin unshuldig... Я не вінна* (133) і шчыры плач, што не можа накарміць галодных, будуць вяртацца неаднойчы да Руневіча. Алёша Кучынскі ўспамінае, як нямецкі салдат трапіў у лагер за тое, што пераспаў ноч з полькай. Гэты немец сапраўды аказаўся вельмі добрым чалавекам. Ён быў салідарны з арыштантамі, дзяліўся з імі папяросамі, сухарамі, усім, што пасылалі яму з дому.

Старонкі кніг абодвух пісьменнікаў насычаны таксама згадкамі пра лёсы многіх людзей, мужных і сумленных, а таксама маладушных і здрадлівых. Я. Брыль і А. Карпюк успамінаюць пра асоб, якія дабравольна здзекаваліся над вязнямі. *У дзвярах з’яўляецца наш цар і бог, злодзей-рэцыдывіст “блэкэльтэтэ” (старшыня блока) Цымерман і нямец ад злосці. У Штутгофе лагернае начальства дазволіла насіць яму прычоску, замест паласатага пінжака апранаць – звычайны, толькі з чырвонымі крыжамі на плячах, і дапусцілі да ўлады. І карыстаецца ўладай ён поўнацю* (25), – піша А. Карпюк.

Алёша Кучынскі сведчыць, як адной ноччу памерла восем чалавек (звычайна гэта было тры-чатыры). Раніцой на праверцы *Раптам з-пад сцяны ў адных кальсонах узняўся адзін з памерлых і рэшткамі сілы павалокся да нас... Чалавек быў у такім стане, калі забываеш – адкуль ты, як цябе завуць, ды пераўтвараешся ў засушаную блашчыцу за абразом* (39). Блэкэльтэтэ Цымерман загадаў яму вярнуцца назад, бо з-за яго не будзе выпаўняць новы фармуляр.

Няма ні аднаго народа без добрых людзей. У штутгафскім лагеры жыла добразычлівая немка – жонка начальніка лагера смерці, гаўптштурмфюрэра Траўгута Майера, якая, на вялікае здзіўленне вязняў, кінулася памагаць цяжкапараненаму Мікалаю. Такія паводзіны жанчыны здзівілі іншых немцаў – унтэр-афіцэра і обер-капо. З’яўленне яе мужа закончыла сцэну міласэрнасці. Майер публічна збіў сваю жонку.

З пачатку палону Алесь Руневіч паказаны як назіральнік. Ён ашаломялены вайной, ён яшчэ малады, не абабіты жыццём. І натуральна, яму хочацца па звычцы салдата бачыць перад сабою постаць сталейшага камандзіра. І знайшоўся такі, старэйшы за Руневіча, ужо жанаты, практычны Бутрым, які заімпаанаваў яму. Але паступова Алесь сам набіраецца сілы і пачынае выходзіць у лідэры. Работа, якую ён правёў у палоне, гуртуючы людзей, даючы ім прыклад, узбройваючы духоўна – выключна важная. Такі ўнутраны, духоўны працэс росту асобы ад назіральніка – да дзейснай асобы, да будзіцеля іншых заўважаецца і ў аповесці А. Карпюка. Алёша Кучынскі з самага пачатку – моцная, з важацкімі схільнасцямі асоба. Гэта ён вырашае як мае быць, а брат і іншыя падпарадкоўваюцца яму.

А. Карпюк у кожным радку свайго твора, стрымана і дакладна, без лішніх эмоцый, стварае вобраз Алёшы Кучынскага як перакананага, свядомага беларуса. Так, менавіта беларушчына, служэнне ёй, было наканавана галоўнаму герою “Пушчанскай адысеі”. Падзеі, учынкi героя А. Карпюка, апісаныя ў аповесці, самі сведчаць за сябе.

Напісанае Я. Брылём і А. Карпюком, не страчвае свайго вартасці, прывабляючы чытачоў непасрэднасцю паказу лёсу чалавека ў цяжкіх, нават трагічных абставінах. Аўтары твораў “Птушкі і гнёзды” і “Пушчанская адысея” па-рознаму раскажваюць пра свае лагерныя вопыты. У рамане “Птушкі і гнёзды” выразна праявілася схільнасць Брыля да лірызму і адкрытага выяўлення аўтарскіх эмоцый. Лірычная канцэпцыя чалавека і свету пераважае над эпічным асэнсаваннем быцця і таму накладвае моцны адбітак не толькі на стыль, але і на жанравую структуру твора (у стылістыцы з’яўляецца так званы “адкрыты лірызм”). Як заўважае Уладзімір Калеснік:

Сакрэт стылю Брыля ў абаяльнасці асобы, натуры апавядальніка. Здзіўляе феноменальная чуйнасць яго на слова, не на зрокавы вобраз і нават не на слыхавую эмоцыю, а на слова як на нематэрыяльны матэрыял, у якім зліваюцца рэчывнасць і духоўнасць, пачуццёнасць і мудрасць. Слова для яго – форма жыцця душы: “Калі я апісваю прыроду, гэта не капіраванне, а радасць, што жыву, што бачу”¹³.

Пра стылёва-вобразныя асаблівасці “Пушчанскай адысеі” А. Фядута піша так: *Але трэба прызнаць: нягледзячы на дакладнасць назіранняў, яскравасць вобразаў, у гэтай аповесці Карпюк не дасягае тае філасофскае глыбіні абгульнення, якая характэрная, прыкладам,*

¹³ Уладзімір Калеснік, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, с. 218.

для ваеннай прозы *Быкава ці Брыля. У яго іншы талент... Побыт – вось тое, што ўдавалася паказаць Карпюку, можа быць, як нікому з сучаснікаў*¹⁴.

Сапраўды, А. Карпюк на працягу ўсяго твора вельмі рэалістычна і дакладна перадае ўмовы, якія пануюць у лагеры смерці: *Летам два арыштанты залезлі ў камендантаў басейн, высунулі з вады насы, а сябры прыкрылі іх блюшчам. Трэці папрасіў засыпаць яго пяском, пакінуць адно дзірку для паветра. Яны намерваліся ўвечары, калі здымуць ланцугі варты, вылезці са сховішча і ўцячы. Праз дзесяць хвілін пасля трылогі сабакі з “гундбатальёна” вывалаклі ўсіх траіх і разарвалі на кавалкі (9).*

Творчая манера А. Карпюка момантамі падаецца нават сухаватай і рацыянальнай. Пісьменнік ашчадны ў выбары слоў пры паказе рэчаіснасці. Дзень за днём ён узнаўляе перажытае. Аднак, сапраўды, цяжка быць стрыманым пры пераказе антыгуманых падзей. Алёша не можа таксама пагадзіцца з навіслым над усімі вязнямі прывідам смерці:

Няпраўда, што сталыя людзі прывыкаюць да смерці і перастаюць яе баяцца. Да смерці можна толькі прыстасаватца. З часам можна есці, размаўляць, слухаць анекдоты пры мёртвых і нават рагатаць, але нейкім другім планам ты заўсёды будзеш памятаць пра яе, і цябе ні на момант не пакіне інстынктыўны жах. Бо побач са смерцю другога ляжыць твая ўласная, а каму валяцца з цпмянымі вачыма ў Штутггофе, вырашае звычайная выпадковасць (20).

Хоць Алесь Руневіч з “Птушак і гнёздаў” і Алёша Кучынскі з “Пушчанскай адысеі” былі ў розных лагерах, але мае месца відавочная тыпалогія знешніх абставін, адлюстраваных у творах: зняволенне, знаходжанне ў лагеры, сацыяльныя ўмовы жыцця, назапашванне патрэбнай інфармацыі адносна магчымасцей уцэкаў і паводзін падчас пабегу, уцёкі, вяртанне і ўступленне ў рады партызанаў. Менавіта так выглядала агульная схема лёсу чалавека, які не хацеў чакаць у палоне канца вайны і якому за вернасць Айчыне і сваім ідэалам прыйдзецца зноў жа адпакутаваць.

Глыбока сімвалічнае значэнне назвы рамана “Птушкі і гнёзды”. Ул. Калеснік крыніцу яго выводзіць са слоў Францішка Скарыны: “Птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя... – тако ж и люди, и где зродилися и ускармлиены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають”. Быццам рэха паўтарылася праз стагоддзі адвечная ісціна

¹⁴ Аляксандр Фядута, *У змаганні за праўду*, (у:) Аляксей Карпюк, *Выбраныя творы*, с. 16.

ў рамане Я. Брыля: *Птушка і тая з чужых краін дамоў ляціць, а гэта ж чалавек* (321). А калі ж у птушак такая моцная, інстынктыўная сувязь з радзімай, то якая ж яна ў больш інтэлектуальна развітай істоты? Патрэба душы чалавека ў вяртанні да свайго “гнязда” – дому адгукца ў чалавеку тым мацней, чым даўжэй і далей ён знаходзіцца ад сваёй радзімы. Як слухна заўважае Віктар Каваленка, *Пачуццё роднага, бацькоўскага складае адну з самых прывабных і высокамаральных рыс чалавека*¹⁵.

Вобраз Руневіча падчас першага пабегу з лагера перадаецца лірычным вобразам птушкі, якая вяртаецца да свайго гнязда. Герой неаднойчы падкрэслівае, што ён знаходзіцца за сотні кіламетраў ад свайго дома. Алесь, калі змёрз падчас дажджу, сцвярджае *Лепш пахаджу па паляне ды памахаю бездапаможнымі крыламі* (139).

У назве аповесці А. Карпюка “Пушчанская адысея” выразна адчуваецца рэмінісцэнцыі са старажытным грэчаскім эпасам Гамера “Адысея”. Падобна як у Адысея, дарога дамоў Алёшы Кучынскага не асацыруецца толькі са звычайным, рэальным яе вымярэннем. Падарожжа Алёшы звязана з духоўнымі і фізічнымі пакутамі. Заўважаецца, што паступовае пераадоўванне героем “Пушчанскай адысеі” награвашчваемых яму лёсам перашкод падчас пабегу з лагера далей фарміруе яго ўнутранае жыццё, а таксама памагае паступова адкрываць новыя факты ў мінулым, родным.

Алесь Кучынскі, падобна як галоўны герой “Адысеі” Гамера, вяртаецца да свайго дому. Аднак радзіма акупіравана ворагамі і пакуль што няма магчымасці спакойна жыць у сваім доме. Герою трэба далей змагацца за сваё шчасце, пераадолець шмат перашкодаў.

Вобраз галоўнага героя “Пушчанскай адысеі” нагадвае таксама вобраз міфічнага грэчаскага асілка Геракла, якому жыццё штораз вызначала новыя задачы, а ён іх вырашаў. Пасля вяртання Алёшы Кучынскага дамоў наступнай задачай будзе змаганне з партызанамі за свабоду Радзімы.

Бясспрэчна, Алесь Руневіч з “Птушак і гнёздаў” і Алёша Кучынскі з “Пушчанскай адысеі” прайшлі мужа да канца сваю шматпакутную дарогу дамоў, тое што было наканавана ім лёсам. Яны насуперак супрацьдзеянню абставін вярнуліся да сваіх родных крыніц. Трэба адзначыць, што вярнуліся больш мужныя, з вялікім жыццёвым вопытам. Героі Янкі Брыля і Аляксея Карпюка не скарыліся перад лагернымі

¹⁵ Віктар Каваленка, *Людзі і радзіма*, (у:) Віктар Каваленка, *Веліч праўды. Выбранае*, с. 50.

абставінамі, бо ў іх было абвостранае пачуццё справядлівасці, яны выхавалі ў сабе высокую маральную адказнасць за свае паводзіны і, што вельмі важна, яны проста любілі радзіму.

Лагерныя хаджэнні герояў “Птушак і гнёздаў” і “Пушчанскай адысеі” паўставалі з *адгрэбенай з-пад попелу часу праўды чалавечых лёсаў і праўды гісторыі*¹⁶ і з’яўляюцца, з аднаго боку, аб’ектыўным сведчаннем аб адной з самых страшных старонак беларускай гісторыі дзеля навучання нашчадкаў, а з другога, служаць узорам непахіснай стойкасці ў змаганні за чалавецтва і за радзіму.

STRESZCZENIE

W artykule jest mowa o dramatycznych losach głównych bohaterów, więźniów niemieckich obozów koncentracyjnych, ukazanych w dwóch utworach: „Ptuszki i hniezdy” Janki Bryla i „Puszczanskaja adysieja” Alaksieja Karpiuka. Nieludzkie warunki socjalno-bytowe w obozach, praca więźniów ponad siły, głód i chłód oraz okrucieństwo osób nadzorujących kształtowały ich postawę życiową, graniczącą z nieustannym ryzykiem. Nie poddawanie się tragicznym przeciwnościom losu, ocalenia i wytrwałości szukano w pamięci „rodzinnego gniazda” i nieustannej woli życia. Tymi cechami charakteru nadzieleni są Ales Runiewicz i Alosza Kuczyński.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, obóz koncentracyjny, rzeczywistość wojenno-obozowa, udręki fizyczne i moralne, ucieczka z obozu, utwór biograficzny, warstwa stylistyczna i obrazowa.

SUMMARY

In the article an analysis of main characters’ life (Ales’ Runyevich from Yan-ka Bril’s “Ptuszki i gnyozdi” and Alosza Kuchinskiy from Alyeksyey Karpyok’s “Pushchanskaya odysyeya”) was carried out. Special attention was focused on the period when they were the prisoners of Nazi concentration camps. Inhuman conditions of life in concentration camps, prisoners’ hard work and atrocities of people who superintended them were described. The characters’ attitudes towards the war-prison reality were discussed. They did not bear up against misfortune, they searched for salvation and perseverance in memories about “family nest” and in the will to fight. These are the features of Ales’ Runyevich and Alosza Kuchinskiy..

Key words: World War II, concentration camp, war-prison reality, physical and moral sufferings, an escape, autobiographic writing, stylistic layer

¹⁶ Уладзімір Калеснік, *Янка Брыль. Нарыс жыцця і творчасці*, с. 163.